

[Peter van Dijk hield op 15 oktober 2011 in het kader van een symposium ter gelegenheid van het gereedkomen van de restauratie van het orgel in de Der Aa-kerk te Groningen een lezing. Hij hield deze in het Duits, vanuit een schematische opzet. Onderstaande tekst is een uitwerking in het Nederlands van die opzet. Voor nadere gegevens over de in de tekst genoemde orgels en hun lotgevallen zij verwezen naar de encyclopedie *Het Historische Orgel in Nederland* (Nationaal Instituut voor de Orgelkunst, 14 delen en supplement, 1997-2010), naar *Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk* (Stichting Groningen Orgelland, 6 delen, 1994-2009) en naar de delen 6 en 11 van de reeks *Nederlandse Orgelmonografieën* (respectievelijk: *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen* en *Wereldberoemde klanken. Het Schnitgerorgel in de Der Aa-kerk te Groningen en zijn voorgangers*. Zutphen 2004 en Zutphen 2011).]

Peter van Dijk

Veranderingen in de orgelrestauratiepraktijk tussen 1970 en 2011, in het bijzonder in de provincie Groningen

Voor een heldere blik op de orgelrestauratiepraktijk in Groningen vanaf 1970 hebben we uiteraard een overzicht van de voorgeschiedenis – in vogelvlucht en niet beperkt tot deze provincie zelf – nodig. Bovendien toont de orgelhistorie vanaf circa 1900 een voortdurende wisselwerking en wederzijdse 'bevruchting' tussen restauratie en nieuwbouw, zodat we dat ook moeten aanstippen.

Inleiding

Het restaureren van orgels, in de zin van het – al dan niet volledig – herstellen van het oorspronkelijke concept, is in Nederland een in de twintigste eeuw, onder invloed van de Orgelreform en de Orgelbewegung opgekomen fenomeen. Voordien werden 'oude' orgels grosso modo als verouderd beschouwd en dat is niet verwonderlijk als we bedenken dat het verschijnsel authentieke uitvoeringspraktijk nog moest worden 'uitgevonden'. Oude orgels werden, als zij 'herstelbehoefig' waren, hetzij vervangen door nieuwe instrumenten, dan wel (met name om redenen van financiële aard) 'geactualiseerd'.

Ook in de provincie Groningen. Zo werden gedurende de 19e eeuw in bijvoorbeeld Garmerwolde, Usquert, Groningen (Pepergasthuiskerk) en Middelstum 17e eeuwse orgels vervangen door nieuwe, en werden onder meer de instrumenten in Noordwolde, Noordbroek, Uithuizen, Groningen (Martinikerk, der Aa-kerk en Pelstergasthuiskerk) en Zeerijp geactualiseerd. Dergelijke actualisering – de omvang ervan werd mede bepaald door het daartoe beschikbare budget! – betroffen zowel de windvoorziening (tot circa 1880 werden spaanbalgen gehandhaafd, maarqua windcapaciteit vergroot, daarna werden ze veelal vervangen door een magazijnbalg), de klaviatuur, de windladen (toevoeging van de als ontbrekend beschouwde tonen in het groot octaaf op aanvullingsladen of door het vervaardigen van nieuwe windladen), de dispositie (meer grondtonigheid en basbelijning, onder andere door het vervangen van vulstemmen door grondregisters; niet zelden werden ook tongwerken vernieuwd) en de intonatie (vaak op hogere winddruk).

Wat dit laatste betreft, moet worden opgemerkt dat de orgelmaker Petrus van Oeckelen bij de herintonatie van labiaalpijpwerk veel terughoudender te werk ging dan bijvoorbeeld zijn Utrechtse collega C.G.F. Witte. Van Oeckelen, wiens intonatietechniek sowieso aanmerkelijk 'klassieker' was dan die van Witte, beperkte zich veelal tot het in zijn ogen en oren hoogstnoodzakelijke, met name zo minimaal mogelijke verhogingen van opsneden en incidentele kernsteken. Witte placht het klankbeeld ingrijpender te 'hervormen', wat gezien zijn bij meerdere projecten gedocumenteerde voorkeur voor nieuwbouw boven herstel ook wel verklaarbaar is. Bovendien calculeerde Witte vaak 'royaler' dan Van Oeckelen, die zelfs bij verschillende verbouwingsprojecten de oplevertermijn

aanzienlijk overschreed en zich achteraf genoodzaakt zag substantiële meerwerkrekeningen in te dienen. Aangezien de intonatie de laatste 'werkfase' is, is het denkbaar dat Van Oeckelen daar tijd 'spaarde', maar wellicht had hij ook geen muzikale behoefte aan ingrijpende aanpassingen. Hoe het ook zij, Van Oeckelens terughoudendheid valt thans – in het kader van het behoud van authentiek klankkarakter – zeer te waarderen.

In de periode 1880 tot 1935 waren in Groningen de actualisering en veelal ingrijpende dan voordien. Zo werd het Faber-orgel (1651) in Zeerijp in 1884 drastisch verbouwd en werd het pijpwerk van dit instrument in 1933 zelfs vrijwel geheel vernieuwd.

De Orgelreform

In de rond 1900 opgekomen Orgelreform zien wij vroege tekenen van heroriëntatie op 'oude' klank. Wat de orgelnieuwbouw betreft propageerde de beweging een eigentijdse synthese van 18e eeuwse (A. en J.A. Silbermann), vroeg-19e eeuwse (Walcker) en eigentijdse (Cavaillé-Coll) elementen. Een van de bouwstenen daarvoor was een groeiende belangstelling voor historische orgels (met name die van de in Straatsburg werkzame Silbermanns).

In Nederland werd het gedachtegoed van de Orgelreform vooral gepropageerd door J.W. Enschede. Op zijn conto kunnen onder meer worden geschreven de uitbreidingen met 'eigentijdse' registers van de orgels in de Lutherse Kerk te Den Haag en de Hersteld Lutherse Kerk te Amsterdam in de jaren 1920, waarbij het historische materiaal (vrijwel) volledig werd gespaard. Een novum in de Nederlandse orgelbouwhistorie! Enschede verzorgde ook concerten op zijn Teschemacher-positief, met onder meer tot dan toe volslagen onbekende Nederlandse 17e en 18e eeuwse muziek.

In Groningen was de organist Bernard ten Cate (van 1915 tot 1923 als zodanig werkzaam in de Der Aa-kerk) aanhanger van de principes van de Orgelreform. Hij wees meermalen op de waarde van 'bedreigde' historische orgels. De door hem geïnitieerde toevoegingen van een zwelkast om, en een Voix Céleste 8' op het Bovenwerk van het Der Aa-kerkorgel zouden anno nu worden omschreven als reversibele wijzigingen.

De orgelbeweging

Arp Schnitger en Gottfried Silbermann waren de grote historische 'helden' van de Orgelbeweging. Wat de orgelnieuwbouw betreft streefde de Orgelbeweging naar een 'Universalorgel', met op 17e/18e eeuwse voorbeelden geënte registers naast 'romantische' en moderne geluiden, alsmede eigentijdse vormgevingen, windvoorzieningen, windladen- en tractuur-systemen en intonatietechnieken. Bij orgelrestauraties werden gelijksoortige uitgangspunten gehanteerd: enerzijds reconstructies – naar het thans als gebrekkig te bestempelen kennisniveau van dat moment – van verdwenen registers, anderzijds toevoegingen van voor de toenmalige muziekpraktijk noodzakelijk geachte stemmen, alsmede de toepassing van moderne technische systemen.

In Nederland werden de principes van de Orgelbeweging in praktijk gebracht door de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad (NKO), waarvan Mr. A. Bouman in de jaren 1930 het meest op de voorgrond tredende lid was. Het zowel in technisch als in klinkend opzicht desastreuze resultaat van de volgens plannen en onder directie van de NKO (Mr. A. Bouman) in 1938 voltooide restauratie van het Groninger Martinikerorgel is algemeen bekend: in feite werd in het oude orgelmeubel (overigens zonder de achterwand van de hoofdkast) een Orgelbewegings-concept gerealiseerd, met gebruik van bestaande delen (windladen en pijpwerk). Een en ander staat in schril contrast met de, op instigatie van Johan van Meurs, tussen 1935 en 1952 uitgevoerde detail-wijzigingen van het der Aa-kerkorgel, waarbij het klankkarakter van de gehandhaafde oude registers niet werd aangetast.

De wederopbouwperiode en reconstructieve restauraties

Na de Tweede Wereldoorlog deden nieuwe 'progressieve' opvattingen over orgelnieuwbouw en -restauratie opgeld in Nederland. Hier dienen met ere de namen van Johannes Légène, Lambert Erné en Cor Edskes te worden genoemd. Zij werden geïnspireerd door Deense voorbeelden en maakten, samen met onder meer Sybrand Zachariassen (leider van de firma Marcussen) diverse studiereizen naar historische orgels in Groningen en Noordduitsland. De Synodale Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk (SOC) en de rijksorgeladviseur Dr. Hendrik Leendert Oussoren werden belangrijke promotors van deze nieuwe richting. De daarin vigerende opvatting was dat vanaf ongeveer 1800 een vervalperiode in de orgelbouw inzette, die haar hoogtepunt (lees: dieptepunt) bereikte in de jaren 1900-1930. Volgens deze opvatting was de – als ideaal beschouwde – werkenopbouw, na haar hoogtepunt in de werken van Arp Schnitger, vanaf de tweede helft van de 18e eeuw geleidelijk 'geamputeerd' en hadden de overgebleven werken (lees: manualen en pedaal) hun gelijkwaardigheid – én hun klankkroon – verloren. Bovendien waren vanaf circa 1800 historische orgels gemoderniseerd – in de jaren 1930 zelfs onder het mom van restauratie – waarbij hun karakter tezeer was aangetast..

Een nieuw orgeltype ontstond, meestal aangeduid als neobarok (een wat ongelukkige term, want het betreft feitelijk een eigentijds orgeltype geïnspireerd door 16e-18e eeuwse voorbeelden). En het werd in de jaren 1950 geleidelijk usance om bij restauraties van 17e en 18e eeuwse orgels uit te gaan van reconstructie van het originele, of een voor circa 1800 gerealiseerd, concept. Weliswaar werden sleepladen en mechanische tracturen weer de standaard, maar in veel gevallen werden authentieke technische constructies gemoderniseerd (onder meer door de toepassing van verende sleepsystemen en nieuwe balans-mechanieken), werden nieuwe (moderne) windvoorzieningen aangelegd, en werd gepoogd – niet zelden met ingrijpende, irreversibele wijzigingen aan kernen en opsneden – de originele intonatie te reconstrueren.

Al vanaf het midden van de jaren 1960 werden diverse van deze restauraties – in eerste instantie vooral wat betreft het klankresultaat – niet door iedereen meer als bevredigend ervaren. Zo werd door enkele met historische orgels 'vertrouwde' organisten het verschil in klankresultaat tussen de restauratie van het Müllerorgel in de Grote- of St. Bavokerk te Haarlem (Marcussen, 1961) en die van het Langlez/Müller- orgel in de Waalse Kerk te Amsterdam (Ahrend & Brunzema, 1965; onder advies van Cor Edskes en Gustav Leonhardt), ook al was het Amsterdamse orgel qua klank veel gaver bewaard gebleven, onacceptabel groot bevonden. Een aanvankelijk kleine groep organisten en orgeladviseurs – waarin Klaas Bolt en Willem Retze Talsma belangrijke voortrekkers waren – kwam tot de overtuiging dat in Nederland het kennis- en ervaringsniveau voor stijlzuivere reconstructies nog onvoldoende ontwikkeld was. Daarom maanden Bolt en Talsma vanaf het midden van de jaren 1960 tot terughoudendheid bij voornemens tot klankreconstructie door Nederlandse orgelmakers. Zij propageerden tevens voor de orgelnieuwbouw een consequenter aansluiten bij historische principes.

Bij het vormen van hun oordeel over het Nederlandse orgelrestauratieniveau speelde ook de in de jaren 1959 tot 1966 uitgevoerde restauratie van het orgel in de Hervormde Kerk te Loppersum een significante rol. Bolt en Talsma achtten deze restauratie mislukt, zeker in vergelijking met door Ahrend & Brunzema uitgevoerde orgelrestauraties en de reconstructie (1968) van het Arp Schnitger-positief in Nieuw-Scheemda door Metzler & Söhne onder leiding van Bernhardt Edskes uitgevoerde restauratie (1968).

De historiserende richting en conserverende restauraties

De Internationale Arp Schnitger Herdenking van 1969 in Groningen – georganiseerd door de mede daartoe opgerichte Stichting Groningen Orgelland – gaf essentiële impulsen aan deze nieuwe

opvattingen over zowel restauraties als nieuwbouw van orgels en kan worden beschouwd als een bakermat van de zogenoemde historiserende richting in de Nederlandse orgelbouw. Deze richting, waarin als orgelmakers S.F. (Bas) Blank, A.H. (Albert) de Graaf en de Gebr. (Albert en Han) Reil van meet af aan participeerden, stuitte aanvankelijk in ons land op grote weerstand vanuit 'neobarokke' kringen, maar kreeg uiteindelijk het 'primaat'. Het behoud (bij restauraties), dan wel het zo dicht mogelijk benaderen (bij nieuwbouw), van 'oude' klank werd een hoofd-doelstelling. Als logisch uitvloeisel daarvan kwam in de periode 1970-1975 in Nederland een drietal (meer of minder strikte) copieën van historische orgels tot stand; niet toevallig tekende ieder van de bovengenoemde orgelmakers voor een daarvan. In dit verband moet ook de compromisloze reconstructie van het Faber-orgel te Zeerijp (1979; Bernhardt Edskes en S.F. Blank) worden genoemd; het wederom aanbrengen van een middentoonstemming was daarbij een ware pioniersdaad.

Met het doel Nederlandse orgelmakers in staat te stellen historische orgelbouwwijzen voldoende diepgaand te bestuderen en daarbij de orgels zelf te 'sparen', kwam het principe van conserverend herstel in beeld bij restauraties van instrumenten die voor circa 1800 waren gebouwd en in de 19e eeuw waren gewijzigd. Tot de eerste voorbeelden daarvan in de provincie Groningen behoren de conserverende restauraties van het Freytag-orgel te Finsterwolde (1972; A.H. De Graaf), van het wereldberoemde orgel (1531) te Krewerd (1975; A.H. De Graaf) en van het 17e eeuwse, in de 19e eeuw ingrijpend verbouwde, orgel te Hellum (1976; Bakker & Timmenga).

Conserverend herstel was overigens geen nieuw verschijnsel in de Nederlandse orgelwereld. Want voor 1970 waren reeds enkele waardevol genoeg geachte 19e eeuwse orgels conserverend gerestaureerd. Ik noem hier de restauraties van de Van Oeckelen-orgels te Beilen (1862; terwille van het verkrijgen van rijkssubsidie door adviseur Lambert Ern e werd het instrument op circa 1820 gedateerd!) en te Delft (Lutherse Kerk; 1889), beide in 1967 opgeleverd, respectievelijk door firma's D.A. Flentrop en Bakker & Timmenga. Meestal werden tot dan toe 19e eeuwse orgels, zo ze al niet werden vervangen door nieuwe instrumenten, bij restauraties qua dispositie ('opfrissen' van de klank door het vervangen van strijkende grondregisters door vulstemmen) en intonatie gewijzigd.

Vanaf circa 1965 groeide, mede dankzij publicaties van Hans van der Harst en Jan Jongepier in het maandblad *Het Orgel*, de waardering voor het 19e eeuwse Nederlandse orgelbezit, uitmondend in een toenemend aantal conserverende (of zelfs reconstructieve) restauraties, zeker ook in de provincie Groningen. Een 'vroeg' voorbeeld daarvan is de door de firma Mense Ruiters uitgevoerde conserverende restauratie van het Timpe-orgel te Middelbert (1977). Pi eteitvolle restauraties van 19e eeuwse orgels werden voor de opdrachtgevers ook financieel haalbaar doordat de betreffende instrumenten onder rijksbescherming werden geplaatst. De toenemende waardering voor ons 19e eeuwse orgelbezit vond erkenning in een enorm toenemend aantal instrumenten uit deze periode met een rijksmonumentale status.

Sanerende restauraties

Daarnaast deed in de jaren 1970 een derde restauratie-concept zijn intrede bij voor 1800 gebouwde orgels, door Jan Jongepier treffend getypeerd als sanerend. Het houdt als het ware een middenweg in tussen reconstrueren en conserveren: 19e eeuwse wijzigingen worden deels gehandhaafd en deels vervangen door reconstructies, waardoor weliswaar een minstens deels nieuw dispositie-concept wordt gecre erd. Ook deze benaderingswijze was niet nieuw. Ze werd in de jaren 1960 reeds gevolgd bij restauraties van 19e eeuwse orgels, die werden aangepast aan toen vigerende opvattingen, bijvoorbeeld door strijkende registers te vervangen door vulstemmen. Op haar beurt was dit in feite een voortzetting van 19e eeuwse gebruiken, waarbij als verouderd beschouwde disposities aan de eisen des tijds werden aangepast, bijvoorbeeld door vulstemmen te vervangen door strijkers.

Een eerste voorbeeld van een dergelijke sanerende benadering was de restauratie van het hoofdorgel in de Bovenkerk te Kampen (1975; Bakker & Timmenga). Uitgangspunt was hier een (grotendeels) herstel van de toestand-1790 (uitbreiding met een borstwerk en een vrij pedaal). Vooral op instigatie van Feike Asma werd een aantal 19e eeuwse registers gehandhaafd door ze op een aparte nieuwe windlade tussen hoofd- en bovenwerk te plaatsen. Mede ook door het uiterst terughoudende herstel van het historische pijpwerk werd het resultaat van deze restauratie algemeen geprezen. Dat geldt ook voor de restauratie van het orgel in de St. Lambertuskerk te Helmond (1976; L.Verschueren). Hier werden Grand Orgue en Positif gereconstrueerd naar de situatie-1772, werd het in 1862 toegevoegde pedaal (met kleine wijzigingen) gehandhaafd, en werd het meeste pijpwerk uit 1862 geplaatst op de (in 1862 ter vervanging van het Récit en het Echo uit 1772 vervaardigde) borstwerklade. Een vrij recent voorbeeld van een sanerende restauratie is die van het Bader-orgel in de Grote- of St. Walburgskerk te Zutphen (1996; Gebr. Reil). Dit orgel was in 1813 ingrijpend verbouwd door J.W. Timpe (onder meer deels nieuwe hoofdkast, toevoeging van een bovenwerk), maar ook naderhand nog sterk gewijzigd. Hier werd op hoofdwerk, rugpositief en pedaal de Bader-toestand grotendeels hersteld (onder meer door reconstructie van de tongwerken) en werd het Timpe-materiaal zoveel als mogelijk op het bovenwerk ondergebracht.

Bij sanerende restauraties blijft – geheel naar de richtlijnen van de monumentenzorg – zoveel mogelijk bestaand materiaal behouden, zij het in een 'herschikking' die meer recht doet aan een vroegere bouwphase dan een conserverend herstel; maar een en ander impliceert wel het creëren van een dispositie die in de geschiedenis van het betreffende orgel nooit heeft bestaan. Als het, zoals in bovenstaande voorbeelden, de facto gaat om uitbreidingen van het te reconstrueren concept (in Helmond waren het Récit en het Echo verdwenen), kan dat een verrijking inhouden. Als echter de verschillende elementen elkaar muzikaal gezien 'voor de voeten lopen' kan het klankresultaat vriendelijk gezegd nogal 'hybride' worden.

In de provincie Groningen zijn geen sanerende restauraties gerealiseerd.

Restauraties in Groningen sedert 1980

In Stad en Ommeland zijn ook sedert 1980 zowel reconstructieve als conserverende restauraties uitgevoerd.

Spectaculaire voorbeelden van de eerste categorie zijn de reconstructies van de orgels in de Martinikerk te Groningen (1977/1984; Jürgen Ahrend) en de Antoniuskerk te Kantens (1986, Jürgen Ahrend; 2006, Hendrik Ahrend), beide onder advies van Cor Edskes. Het fameuze Schnitger-orgel te Uithuizen werd in 1987/2001 door Bernhardt Edskes gereconstrueerd naar de toestand van 1785. De volgens neobarokke principes in 1957 uitgevoerde restauratie/uitbreiding van het orgel in de Dorspkerk te Haren vond al lang geen genade meer in de ogen en oren van organisten en orgeladviseurs. In 2002 reconstrueerden de Gebr. Reil onder advies van Stef Tuinstra het eenmanuaals concept van 1770 (Hinsch), waaraan een materiëel bezien niet met het historische werk interfererend vrij pedaal werd toegevoegd. Van nog recenter datum zijn de reconstructieve restauraties van de orgels in Zuidbroek (2007; Bakker & Timmenga, onder advies van Jan Jongepier) en Zandweer (2008; Reil, onder advies van Stef Tuinstra), terwijl op dit moment die van het Freytag-orgel in Zuidhorn (Mense Ruiter en Van der Putten, adviseur Stef Tuinstra) in uitvoering is. Ook verschillende 19e eeuwse orgels werden – al dan niet grotendeels - in hun oorspronkelijke toestand teruggebracht, zoals dat van de Nieuwe Kerk te Groningen (1980; Leeftang, onder advies van Cor Edskes) en dat van de Lutherse Kerk te Groningen (2004; Mense Ruiter, onder advies van Jan Jongepier).

Een opmerkelijke conserverende restauratie was die van het midden-17e eeuwse, in de 19e eeuw ingrijpend gewijzigde, orgel te Noordwolde (2006; Mense Ruiter, onder advies van Stef Tuinstra). De nu voltooide conserverende restauratie van het Der Aa-kerkorgel (Reil; onder advies van Peter van Dijk in samenwerking met Albert Gramsbergen en Harald Vogel) is internationaal met grote

belangstelling gevolgd.

Dit is overigens slechts een bescheiden greep uit de vele restauratie-projecten. Het is bovendien duidelijk dat een beslissing voor conserverend, sanerend of reconstructief herstel per project genomen dient te worden. Zo zou een conserverende restauratie van het Martinikerkorgel of van het orgel in de Dorpskerk te Haren iedere vorm van eerherstel voor deze instrumenten geblokkeerd hebben, want zowel qua functioneren als qua klank was bij beide instrumenten de 'gegroeide' toestand volstrekt onaanvaardbaar. Het behoud van het door eenieder als uniek en wonderschoon ervaren klankpatina van het orgel van de Der Aa-kerk en van dat te Noorwolde kon echter slechts gegarandeerd worden door conserverend herstel.

Al deze restauraties tonen hoezeer in Nederland de kennis van, en het inzicht in, alle terreinen van de historische orgelbouw gedurende de afgelopen decennia is gegroeid. Daaraan hebben de vele onderzoeken van diverse orgelmakers en orgelexperts veel bijgedragen. Aparte vermelding verdient hier de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (thans: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). De bijdragen in onderzoek (zoals inventarisaties van te restaureren orgels en metaalonderzoek) en praktijk (begeleiding van restauraties) door Onno Wiersma, Rudi van Straten en Wim Diepenhorst waren en/of zijn van onschatbare waarde.

Maar laten we de geschiedenis van de orgelrestauratiepraktijk niet herhalen door (weer eens) te menen dat we 'er zijn'. We constateren dat de Orgelbeweging en de Neobarok graverende fouten hebben gemaakt bij restauraties, maar ook wij kunnen – met al onze inmiddels verworven kennis – niet anders dan de historie benaderen vanuit onze eigen tijd. Als we willen denken en handelen als orgelmakers uit het verleden zullen we datgene dat – letterlijk – tussen hen en ons in staat moeten 'uitgommen'. En daarbij is en blijft uiterste behoedzaamheid geboden. Want wie garandeert ons bijvoorbeeld dat wat wij als historische – en te verbeteren – 'onvolkomenheden' beschouwen, dat ook werkelijk waren. De geschiedenis heeft de onjuistheid van diverse van dergelijke aannames inmiddels immers al aangetoond.

Een historisch orgel is zowel een museaal object als een 'levend' muziekinstrument. Conserverende restauraties doen volledig recht aan het eerstgenoemde aspect en vragen van de bespeler aanpassing aan het instrument (waarbij meestal het aantal repertoire-mogelijkheden overigens verrassend groot blijkt te zijn). Bij reconstructieve restauraties gaat onherroepelijk bestaand materiaal verloren, maar de mogelijkheden voor een 'authentieke' driehoeksrelatie repertoire-instrument-uitvoeringspraktijk zijn groter. Uiteraard doel ik hier niet op organisten die perse hun favoriete repertoire op ieder orgel willen kunnen spelen. Op hen heeft de uitspraak van Klaas Bolt betrekking, dat de grootste bedreigingen voor een orgel misschien wel de heteluchtverwarming en de organist zijn. Wat mij betreft heeft altijd het orgel het primaat. Goed tot klinken te brengen repertoire is er te over, en de organist kan zich aanpassen (ik ervaar dat altijd als een verrijkende uitdaging).

Graag eindig ik met een anecdote over Onno Wiersma, in leven Rijksorgeladviseur. Bij een restauratie in de jaren 1970 van een midden-19e eeuwse orgel met deels 18e eeuwse pijpwerk wilde de restaurateur graag een (toen zeer in de 'orgelmode' zijnde) Werckmeister III-stemming aanbrengen. Dat paste zijns inziens beter bij het klankkarakter van het orgel. Wiersma merkte daarop droogjes op dat wat hem betreft het concept van de 19e eeuwse orgelmaker diende te prevaleren boven de visie daarop van de 20e eeuwse restaurateur.

Moge het respect voor een orgel steeds voorop staan bij restauraties en bespelingen!